

‘Ons kleine bisdom is toch al meer dan voldoende bezet door allerlei kloosterlingen.’¹ **Een schets van kloosters in Breda en Oosterhout van 1800 tot heden**

door

JAN VAN ‘T HOF

Inleiding²

Tijdens en na de Franse tijd was het Nederlandse kloosterleven weggekijnd. In de eerste decennia van de negentiende eeuw ontstond er echter een renaissance, die aarzelend begon maar allengs een verbluffende omvang bereikte. Opheffing van het kloosterbesluit (1840), de nieuwe grondwet (1848) en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1853) speelden een rol in de grotere vrijheid van vergadering en van godsdienst. Van misschien nog wel grotere invloed op de aantallen kloosters en de verscheidenheid aan orden en congregaties waren de anti-kerkelijke tendensen in Duitsland (1875) en Frankrijk (1901), die vele religieuzen naar ons land deed uitwijken. Na 1945 kromp het aantal religieuzen langzamerhand weer. Hoe voltrok dat proces zich in Breda en omgeving? En wat is de karakteristiek van de kloostergebouwen en -tuinen? Het nu volgende artikel beoogt daar enig inzicht in te geven. Omdat er echter nauwelijks specifieke literatuur voorhanden is, draagt het een schetsmatig karakter. Er wordt immers wel steeds meer geschreven over de spiritualiteit van de verschillende congregaties, maar nauwelijks over het gebouwde erfgoed.³

De opbouw is als volgt: na een toelichting op het gekozen gebied en tijdvak wordt eerst een kroniek gegeven van de kloosterstichtingen in Breda en Oosterhout. Ter ondersteuning daarvan zijn twee tabellen bijgevoegd. In de kroniek wordt tevens een korte karakteristiek gegeven van de betreffende orde of congregatie. Daarna volgen beschrijvingen van een aantal aspecten van kloosters, zoals de bouwstijl en de typologie van de gebouwen. Tenslotte een afsluitende paragraaf.

Verantwoording van het gekozen gebied en tijdvak

De gekozen gemeenten, Breda en Oosterhout, vormen het centrum van het gebied dat tot het aandachtsveld van *De Oranjeboom* behoort. Bovendien bevindt het hele scala tussen stedelijk gebied en platteland zich binnen de grenzen van de huidige gemeenten. De zeer verschillende kloosters die zich hier bevonden en bevinden bestrijken het gehele gebied waarop religieuzen actief waren: actief, contemplatief, onderwijs, ziekenzorg, enz. Het gekozen gebied beoogt daarom representatief te zijn voor de ruimere omgeving. Het betreft hier maar liefst ruim vijftig kloosters van twintig verschillende orden en congregaties!

Het tijdvak van na 1800 is gekozen vanwege de thematiek van dit jaarboek,

maar ook omdat de meeste gebouwen nog bestaan en alle orden en congregaties nog in Nederland en meestal ook in het onderzoeksgebied of de Baronie aanwezig zijn. Verder is het zo dat ander onderzoek naar kloosters zich nogal eens richt op gebouwen van vóór de reformatie, die soms zelfs al verdwenen zijn, of uitsluitend aandacht besteed aan de contemplatieve huizen. Dit jaarboek vormt een goede aanleiding om juist de groep jongere gebouwen, veelal gesticht door zustercongregaties, onder de aandacht te brengen.

Voor de goede orde: onder klooster wordt hier verstaan een gebouw, eventueel met gronden en bijgebouwen, dat in gebruik is of was bij een gemeenschap van rooms-katholieke religieuzen. Eigenlijk altijd is daarin een huiskapel aanwezig. Begijnen vallen daar dus niet onder, want zij behielden hun eigen bezittingen en evenmin de catechisten van Breda, die niet als religieuze gemeenschap kunnen worden aangemerkt ondanks dat ze wel leven volgens de 'evangelische raden' (gehoorzaamheid, armoede en kuisheid); ze vormen een vereniging.⁴ Twijfelgevallen, zoals gemeenschappen die enkele jaren in een huurhuis verbleven, worden genoemd voor zover relevant.

Kroniek 1800-heden

Zoals op zoveel plaatsen, niet alleen in Nederland maar in heel Europa, was omstreeks 1800 het kloosterleven in Breda en omgeving vrijwel geheel verdwenen. Te weinig wordt beseft, dat bijvoorbeeld de beroemde benedictijner en norbertijner kloosters van Solesmes en Tongerlo pas in de loop van de negentiende eeuw werden heropgericht. Men moest bijna overal opnieuw beginnen. In Breda was dat, zoals gezegd, niet anders. Het enige klooster dat de barre tijden had doorstaan was Sint-Catharinadal te Oosterhout. Het klooster werd sedert 1647 bewoond door norbertijner kanunnikessen, zusters waarvan de levenswijze veel weg heeft van monialen. Vanwege hun oorsprong in de orde der norbertijnen, die in eerste instantie niet eens in kloosters leefde, hebben ze toch een andere historie. Als kanunnikessen zoeken zij God in de eerste plaats in hun dienst aan de naaste en aan de gemeenschap en minder in de beschouwing die eigen is aan monialen. Zij volgen de regel van Augustinus, niet die van Benedictus. De zusters woonden overigens al vanaf 1295 in het onderzoeksgebied, toen zij vanuit Vroenhout bij Roosendaal naar Breda kwamen. In de zeventiende eeuw ontsnapten zij aan opheffing vanwege speciale protectie van het huis van Oranje. De norbertinessen hadden wel concessies moeten doen. In de Franse tijd waren 'nutteloze', dat wil zeggen beschouwende kloosters verboden.⁵ De zusters hadden daarom naast hun eigenlijke contemplatieve levenswijze in 1811 een school geopend.⁶

Ondanks dat er dus nog maar één klooster was, bleek er een vruchtbare voedingsbodem te bestaan voor religieus leven. De negentiende eeuw kende allereerst een grote groei van actieve vrouwelijke congregaties. Daar kwamen later actieve mannelijke religieuzen bij. Als een direct effect van de Franse anti-kerkelijke wetgeving volgden na 1900 ook de beschouwende orden. Tenslotte volgden enkele jonge (missie)congregaties.

1. Sint-Catharinadal: beslotenheid door middel van grachten, muren en bomen.

*Waar men uit is op een liefdevolle en hartelijke verzorging in zieke en oude dagen, daar denkt men het eerst aan Zusters.*⁷

Als eerste kwamen de actieve vrouwelijke religieuzen. In de buurt van Breda, in Dongen en Etten, waren in 1801 respectievelijk 1820 congregaties gesticht van franciscanessen. De zusters in Dongen waren het eerst.⁸ Hun congregatie was terug te voeren op de zogenoemde Reform van Limburg, de door moeder Joanna van Jesus gestichte congregatie van zusters penitenten-recollectinen. Penitenten vanwege de boetedoening, recollectinenen vanwege het in (persoonlijke) zin willen herbeleven van de evangelische waarden. Van hier werd in 1820 de Ettense congregatie gesticht. De Reform van Limburg was in wezen een contemplatief ingestelde beweging, die in zuid-Nederland veel aanhang kreeg. Vanwege praktische omstandigheden was die echter meestal in de uitwerking betrekkelijk actief.⁹ Ook de eerste nieuw gestichte congregatie in het onderzoeksgebied van dit artikel kwam er uit voort: de gasthuiszusters van de Bredase Haagdijk.¹⁰ Het in 1819 door de lokale weldoener mr. L. Ingen Housz gestichte gasthuis aan de Haagdijk werd eerst door leken gedreven, maar al snel bleek dat men niet zonder zusters kon. Via Dongen werden deze geworven in Leuven (1821) totdat in 1826 een eigen congregatie werd gesticht. Deze nam snel een grote vlucht, zodat aan de Haagdijk een wirwar van gebouwen ontstond die als gasthuis diende. In 1855 kreeg deze congregatie de door de huidige zusters als nogal ambitieus beschouwde naam (zusters franciscanessen) Alles voor Allen. De zusters hielden zich bezig met de verpleging van zieken en ouden van da-

gen. Daarvoor hadden zij verschillende huizen, ook in de omtrek zoals te Princenhage. Het grootste wapenfeit was de bouw van het St. Ignatiusziekenhuis aan de Wilhelminasingel te Breda in 1922-1923. In de achtertuin daarvan werd vanaf 1950 het kolossale moederhuis van de congregatie gebouwd. Het moederhuis was tot dan toe gevestigd aan de Haagdijk, maar de onduidelijke ruimtelijke en bestuurlijke structuur noopten tot herhuisvesting op een aparte locatie.¹¹

Een andere loot aan de boom van de penitenten-recollectinen, de zusters van de congregatie Charitas uit Roosendaal, stichtte in 1853 in Oosterhout een gasthuis.¹² Deze congregatie ontstond, via de hieronder genoemde franciscanessen van Mariadal, uit Etten.

Rond 1850 werden er diverse kloosters gesticht die zich op het onderwijs richtten. In 1845 openden de zusters franciscanessen van Etten¹³ kleine kloosters in Princenhage en Ginneken en in 1850 stichtten de franciscanessen van Mariadal – een Roosendaalse congregatie die in 1832 uit Etten was voortgekomen – een school aan de Nieuwstraat, midden in de Bredase binnenstad. (Eerder hadden zij reeds een bestaande school overgenomen.) De Reform van Limburg was inmiddels dus met vier congregaties in Breda vertegenwoordigd. Congregaties, overigens, die alle hun eigen invulling aan de Reform gaven in die zin, dat er meer of minder nadruk lag op het contemplatieve karakter dat aan de basis stond van de Reform.¹⁴ Alle actieve congregaties kenden een explosieve groei. Binnen enkele decennia kwam men van één gemeenschap tot diverse kloosters en binnen een kleine eeuw stichtten zij vaak rond de 25 huizen. In de diverse gedenkboeken wordt dan ook dikwijls de vergelijking gemaakt met een zaadje dat in goede aarde valt of een plantje dat tot wasdom komt. De ‘moeder’ van al deze congregaties, het klooster te Dongen, was overigens veel minder gegroeid dan de stichtingen die uit haar waren voortgekomen. De overste was gekant tegen nieuwe stichtingen. Pas ruim een halve eeuw na de stichting opende deze congregatie een succursaal. Dat betrof een school (1856) aan de Rulstraat in Oosterhout.¹⁵

Betrekkelijk kort nadat zusters met onderwijs geven begonnen, werden ook broedercongregaties op dit terrein actief. Zij kregen echter veel moeilijker vaste voet aan de grond. In 1846 stichtten de broeders van de H. Aloysius Gonzaga (broeders van St. Louis) een school in de Bredase St. Janstraat. De broeders van St. Louis waren kort tevoren, in 1840, gesticht door de Oudenbossche pastoor Hellemons. Hun school werd in 1852 gesloten. Deze broeders keerden slechts van 1967 tot 1969, in een huurhuis, terug. In 1866 openden de broeders van de Onbevleete Ontvangenis (broeders van Huijbergen) hun school St. Antoine, ook in de St. Janstraat. Deze congregatie was in 1854 gesticht door de Bredase bisschop J. van Hooydonk. Omdat de school nogal succesvol was, moest hij na tegenwerking door de openbare school en anderen reeds in 1876 worden gesloten.¹⁶ De broeders van Huijbergen openden echter nadien nog verschillende scholen in Breda en Oosterhout.

*[Paters] zijn er nu eenmaal, Rome wil de kloosters*¹⁷

De verhouding tussen kloosterlingen of regulieren en de normale, seculiere geestelijkheid was vaak gespannen. Vaak was er sprake van diepgaande en verbitterde te-

2. Sint Franciscus Xaverius aan het einde van de lange oprijlaan.

genstellingen, die hoofdzakelijk werden veroorzaakt door conflicten over geld en macht. Dit speelde vooral een rol waar het ging om priesterreligieuzen, die veel meer dan de broeders een bedreiging vormden voor de wereldheren. De broedercongregaties stonden, alleen al omdat hun stichter in de regel een pastoor of bisschop was, direct onder controle van de lokale of episcopale geestelijkheid. Met priesterreligieuzen, die veeleer alleen aan 'Rome' verantwoording hoefden af te leggen, lag dat geheel anders.

Mannelijke geestelijken waren al decennia in het Bredase bisdom werkzaam voor volksmissies en retraites voor geestelijken. Hierin waren de redemptoristen en de jezuiten actief. (Tijdens het Spaanse bewind over Breda, van 1625 tot 1637, waren er al jezuiten in Breda geweest.) Kennelijk kon dit in de ogen van de seculiere geestelijkheid niet veel kwaad, maar dat lag anders toen de jezuiten zich in 1858 in Oosterhout dachten te vestigen. Zij waren de eerste reguliere mannelijke religieuzen in het onderzoeksgebied en betrokken een 'residentie' (benaming voor een huis van jezuiten) in de Arendstraat. De in 1540 gestichte orde had een missionaire en pastorale inslag, die vooral tot uiting kwam in het opvoeden van de jeugd. Het liefst stichtten jezuiten dan ook een 'college'. In tegenstelling tot broedercongregaties, die kleuter- of lager onderwijs gaven, richtten priesters zich veelal op het voortgezet onderwijs. De invalshoek van de jezuiten te Oosterhout was enerzijds zielzorg, anderzijds onderwijs. Zij wilden een scholastikaat openen omdat hun eigen opleidingscentrum in Maastricht te excentrisch lag. Bovendien was het onderwijs in Breda hoofdzakelijk in protestantse handen, zodat zij het logisch achtten in deze lacune te

3. De Onze-Lieve-Vrouweabdij, een afwisseling van neogotiek en Bosseschool.

voorzien. Later onderwezen zij bijvoorbeeld de leraren van het in 1874 te Langeweg gestichte kapucijnenseminarie.

Toen de jezuiten hun kerk openstelden voor de gewone parochianen ontstond een langdurig conflict, dat na allerlei compromissen en andere wederwaardigheden uiteindelijk door de plaatselijke pastoor en door de bisschop en zijn staf werd geaccepteerd. De pastoor van Oosterhout wees erop dat de jezuiten *van geheel de clergé als indringers en met wantrouwen [worden] beschouwd*. Dit geeft al aan hoe de verhoudingen lagen.¹⁸ In 1882 vervingen de paters de kapel door de grote Heilig Hartkerk, direct naast hun residentie. In 1920 vertrokken de paters, waarschijnlijk omdat hun overzeese missies en hun onderwijsactiviteiten elders teveel mankracht vergden. Ook de overdracht van hun kerk aan de parochie, in 1920, leidde weer tot onverkwikkelijke brieven over geld.¹⁹

1889 zag de terugkeer van de minderbroeders-kapucijnen in Breda. Deze in 1528 gestichte orde wordt gekenmerkt door een eenvoudige inslag, gebaseerd op armoede en, qua spiritualiteit, op het lijden van Christus. De orde streefde een terugkeer naar Franciscus idealen na.²⁰ Dat bracht met zich mee dat zij (in tegenstelling tot bijvoorbeeld de jezuiten) weinig nadruk legden op studie en meer op pastoraat onder de armen. Vanwege hun armoede-ideaal was dat ook logisch. De kapucijnen waren in 1637 uit de stad verdreven (evenals de jezuiten overigens). In het ten zui-

4. Klooster St. Anna aan de Bredase Haagweg.

den van Breda, net over de Belgische grens gelegen Meersel-Dreef hadden zij zich kunnen handhaven. In 1882 was een zelfstandige Nederlandse provincie van deze orde opgericht. Veel broeders woonden vóór de splitsing in Belgische kloosters en het was dus zaak het aantal Nederlandse huizen snel op peil te brengen om de repatrianten te kunnen herbergen. Breda was er daar één van. In 1952 stichtten de kapucijnen in Oosterhout hun seminarie, omdat dat te Langeweg in de oorlog was verwoest. Het seminarie was natuurlijk gericht op studie, omdat het in de loop der tijd toch nodig was gebleken daar meer aandacht aan te besteden. (Overigens niet alleen voor de kapucijnen, maar voor de hele Nederlandse kerkprovincie. Dit leidde onder andere tot de oprichting van de katholieke universiteit Nijmegen.)

De laatste decennia van de negentiende eeuw gaven een gestage uitbreiding te zien van zusterkloosters. Nieuw was de congregatie van franciscanessen van de H. Elisabeth, die in 1880 ontstond uit Alles voor Allen. Deze congregatie kwam tot stand vanwege de wens zieken aan huis te kunnen verplegen. De zusters van Alles voor Allen verkozen handhaving van hun slot, waardoor zij niet buiten hun huizen konden werken. Het was dus nodig hiervoor een aparte congregatie op te richten. Overigens vestigden de zusters zich eerst in het oude klooster van de broeders van Huijbergen aan de St. Janstraat te Breda. Later bouwden zij hun huis aan de Meerten Verhoffstraat.²¹

5. Huize Liesbosch, met links rectoraat, centraal de toren met waterreservoir.

*U komt zeker Holland bekeren?*²²

In 1901 werden in Frankrijk anti-kerkelijke wetten van kracht, die allerlei kloosters noopten tot uitwijken. Ten gevolge hiervan streken diverse kloosters in de omgeving van Breda neer. Eerst kwamen de benedictinessen uit Wisques, die zich in 1901 in Oosterhout vestigden in Vrede-Oord, een landhuis naast de priorij Sint-Catharinadal. Bisschop Leyten was verguld met hun komst: *Ik zal U gaarne ontvangen.*²³ In 1907 kwamen ook de benedictijnen naar Oosterhout en ontstond de welbekende 'Heilige Driehoek' van drie contemplatieve kloosters. In 1904 kwamen de benedictinessen van de altijdurende aanbidding van het H. Sacrament, via Liesbosch, naar Breda. Ook zij betrokken eerst een oud landhuis, waar zij een vleugel met rectoraat aanbouwden. Later woonden daar de paters van het Heilig Hart, tegenwoordig de kleine zusters van de H. Joseph.

De benedictijnen en de benedictinessen vormen de oudste christelijke kloosterorde, reeds gesticht in de zesde eeuw. Zoals de naam zegt volgen zij de regel van Benedictus, die in zijn regel de nadruk enerzijds legt op inkeer en gebed, anderzijds op arbeid. De orde van de benedictinessen van de altijdurende aanbidding ontstond in 1653 te Parijs en was specifiek gericht op 'eerherstel' van het heilig sacrament. In het Bredase klooster werd dat continu uitgesteld en dag en nacht door tenminste één zuster aanbeden.

Missiecongregaties ontbraken nog, maar ook dat zou snel veranderen toen ach-

6. St. Alphonsusgesticht aan de Liesboslaan; links de school, rechts het klooster.

tereenvolgens de paters van het Heilig Hart van Jezus (1912), de paters van de Heilige Harten (1915), de dienaars van het Goddelijk Woord (1916) en de missionarissen van het Heilig Hart (1917) in Liesbosch, Bavel, Teteringen en Oosterhout kwamen wonen. Al deze congregaties kwamen naar deze regio om hun opleidingen onder te brengen. Toen de dienaars van het Goddelijk Woord zich aandienden bij de bisschop van Breda, mgr. Hopmans, verzuchtte deze: *Wij zouden zeer gaarne zien, dat U met het stichten van een noviciaat kondt klaar komen in een ander bisdom; ons kleine bisdom is toch al meer dan voldoende bezet door allerlei kloosterlingen.*

Inmiddels gingen ook de kloosterstichtingen van reeds aanwezige congregaties gewoon door, met per stadswijk van Breda en per kern in het buitengebied een klooster van 'schoolzusters'. Zo vestigden de Ettense zusters zich bijvoorbeeld aan de Baronielaan (1901) en de Zandberglaan (1928), de Dongense zusters in Oosteind (1921) en de Roosendaalse zusters in Bavel (1923). Nieuw waren de zusters franciscanessen van Oudenbosch met hun meisjesschool (1918) aan de Bredase Haagweg. Ernaast bevond zich de kweekschool (1917) van de broeders van Huijbergen aan het Dr. Jan Ingen Houszplein. De broeders verplaatsten hun kweekschool van Bergen op Zoom naar Breda omdat zij verwachtten in deze grotere agglomeratie meer roeping te krijgen. Dat was nodig vanwege de eisen die de overheid sinds enkele jaren stelde aan kweekscholen: tenminste vijftig afgestudeerde leraren per vijf jaar. Wellicht speelde deze overweging ook een rol bij de hierboven genoemde grote toevloed van priesteropleidingen van missiecongregaties.²⁴ De bisschoppen sloegen

7. De kapel in het klooster aan de Meerten Verhoffstraat, samenkomen rond de Heer.

de paters-opleidingen waarschijnlijk met argwaan gade omdat zij verwachtten dat de bisschoppelijke seminaries hierdoor leerlingen zouden verliezen.

Naast onderwijs en zorg voor zieken en ouden van dagen namen verschillende congregaties ook meer specifieke taken op zich. De broeders van Huijbergen paktten de zorg voor voogdijkinderen op, kinderen die door de zogenoemde 'kinderwetten' van 1905 uit de ouderlijke macht waren ontzet. Daarmee startten zij in Breda in 1907.²⁵ En de kleine zusters van de H. Joseph zetten zich in voor ongehuwde moeders. Deze congregatie was in 1872 opgericht door de Heerlense kapelaan, later mgr., Joseph Savelberg. De zusters werden door de stichter zelf 'eenvoudige lieden' genoemd en waren in het begin veelal ongeletterd. Zij zetten zich in 'waar niemand helpt' en leefden onder spartaanse omstandigheden. Onder de veelzeggende naam St. Magdalena Stichting openden de zusters in 1915 een huis in Breda, later te Ginneken voortgezet als 'Moederheil'.²⁶

Sterven of werven ²⁷

Vanaf de jaren dertig vonden uitsluitend nog uitbreidingen en nieuwe huizen van de reeds aanwezige orden en congregaties plaats en geen wezenlijke nieuwe ontwikkelingen. Totdat in de jaren zestig van de twintigste eeuw de bekende totale om-

8. De Congregatiekapel van de Bredase kapucijnen.

slag kwam doordat de taken van religieuzen in onderwijs en ziekenzorg onder andere ten gevolge van de ‘mammoetwet’ door de overheid werden overgenomen, roepingen (vrijwel) stakten, uittredingen aan de orde van de dag waren en dientengevolge ontvolking en vergrijzing het ene klooster na het andere velden. Een veelzeggend voorbeeld: van de congregatie van Huijbergen is op dit ogenblik in heel Nederland nog slechts één broeder in het onderwijs werkzaam. De tot wasdom gekomen planten waren letterlijk uitgegroeid en de recente gedenkboeken zijn daarover meestal betrekkelijk berustend: het werk is gedaan of door anderen overgenomen, de spiritualiteit gaat op een andere manier door.

Het vertrek van gemeenschappen gaf andere de kans een geschikt gebouw te betrekken. Zo namen de kleine zusters van de H. Joseph het klooster van de paters van het H. Hart van Jezus over om er hun kloosterbejaardenoord te vestigen.²⁸

Het aantal nog bestaande kloosters is ten tijde van het schrijven van dit artikel al gering; zo zijn de zusters uit Etten, Dongen, Oudenbosch en Roosendaal reeds alle vertrokken. De komende tijd zullen in ieder geval de kloosters van de franciscansen van de H. Elisabeth (2003) en van de paters van de H. Harten (2004 of 2005) gesloten worden.

9. Absis van de kerk van het klooster Maria Mater Dei.

Beschrijving ruimtelijk karakter

Locatie

De meeste kloosters in het onderzoeksgebied bevinden zich in of nabij de bebouwde kom. Kloosters met een volstrekt geïsoleerde ligging, zoals bijvoorbeeld bij trappisten altijd het geval is, zijn er niet. Toch zijn er verschillen aanwijsbaar.

De gebouwen van de missiecongregaties bevinden zich alle drie op oude buitens (paters van de H. Harten, paters van het H. Hart) of een andere excentrisch gelegen locatie (dienaars van het Goddelijk Woord) die weliswaar gerelateerd zijn aan een kern, maar toch relatief geïsoleerd gelegen zijn. (Het klooster van de missionarissen van het H. Hart bestond slechts enkele jaren. Het was gevestigd in een oude villa en wordt hier verder buiten beschouwing gelaten.)

De kloosters van de beschouwende orden bevinden zich op een vergelijkbare plek: de norbertinessen op een oud 'slot', de benedictinessen op de plek van een oud landhuis daarnaast en de benedictijnen weer daarnaast. Omdat deze religieuzen voor een belangrijk deel van de opbrengst van eigen land leefden, was een landelijke ligging ook pure noodzaak. De benedictinessen van de altijddurende aanbidding streken allereerst in een afgelegen hotel (voormalig landhuis Huis ten Bosch) neer. De zusters keerden in 1910 naar Frankrijk terug, om enkele jaren later in Nederland een

huis te openen aan de rand van Breda. Dat huis werd gebouwd naast een aantal andere rooms-katholieke instellingen in de wijk Zandberg.

De kloosters van de actieve zustercongregaties werden vrijwel alle gebouwd in de bebouwde kom, waar hun werk ook lag in de zorg voor zieken en ouden van dagen of in de scholen. In enkele gevallen trok men in een bestaand huis, zoals de zusters Alles voor Allen aan de Haagdijk of de franciscanessen van Mariadal aan de Nieuwstraat. Soms fungeerde een bestaand pand ook als tijdelijk verblijf totdat nieuwbouw werd gerealiseerd. Veelal lag het klooster in de directe nabijheid van de kerk, zoals aan de Oosterhoutseweg te Breda of bij de kloosters te Oosteind, Bavel en Dorst. De soms zeer kleine kloosters (ongeveer tien zusters) hadden geen eigen rector, zodat de pastoor of kapelaans een rol hadden in de alledaagse zielzorg. Voor broedercongregaties gold globaal hetzelfde.²⁹

De kapucijnen hadden hun werk ook primair in de stad. Dat was echter slechts één van de redenen om zich in Breda te vestigen. Een andere reden was dat deze orde zoveel mogelijk probeerde terug te keren naar plaatsen waar zij voorheen ook gevestigd was geweest, zoals bijvoorbeeld ook het geval was in 's-Hertogenbosch.³⁰ De precieze plek van het klooster zal in hoge mate zijn ingegeven door twee factoren: de slechting van de vesting, waardoor bouwgrond aan de Schorsmolenstraat vrijkwam, en de vestiging nabij de volksbuurt³¹ rond de Haagdijk, een plek die geëgend was voor de missie van de kapucijnen onder de armen.³²

Typologie van de gebouwen

Hoofdvorm

Het archetypische klooster kent een carrévormige plattegrond met rondom het binnenhof kerk, refter, bibliotheek enz. Dit type gaat echter lang niet altijd op voor de kloosters die in dit artikel aan de orde zijn. Zoals te verwachten valt hangt de typologie nauw samen met de specifieke functie van het gebouw.

De kloosters die het meest volgens het gebruikelijke type zijn gebouwd, zijn de kloosters van de beschouwende orden, van de orde der kapucijnen én – tot op zekere hoogte – de moederhuizen van de zustercongregaties.³³ De orden hadden alle een langdurige traditie van het bouwen van kloosters. Bovendien verbleven, zeker bij de beschouwende orden, de leden meestal binnenshuis zodat ook in het gebouw een zekere mogelijkheid tot lichaamsbeweging mogelijk was. Al was het alleen maar om te brevieren in het kloosterpand. Overigens kwamen zulke kloosters soms gefaseerd tot stand. Het klooster van de norbertinessen 'groeide' vanuit het kasteel de Blauwe Camer en kreeg pas in het begin van de twintigste eeuw een compleet, vierzijdig afgesloten pandhof.³⁴ De Franse benedictinessen van de altijddurende aanbidding bouwden één vleugel, het begin van een kopie van hun Rouaanse klooster dat uiteindelijk nooit is afgebouwd.³⁵ De benedictinessenabdij van O.L. Vrouw heeft verschillende binnenplaatsen (twee open, twee gesloten), die in de loop der tijd tot stand zijn gekomen.³⁶ Ook het moederhuis van de franciscanessen van de H. Elisabeth bezit verschillende binnenplaatsen. Dit gebouw, gerealiseerd vanaf 1961, heeft echter een totaal andere opzet: het zwaartepunt van het klooster is een flatge-

10. De tuin van het klooster aan de Meerten Verhoffstraat in Breda: rechthoeken en slingerende vormen.

bouw van zes bouwlagen. De binnenplaatsen worden omgeven door dit gebouw, lage zijvleugels en glazen gangen.

De missiecongregaties streken veelal in een langgerekt gebouw neer: zie hiervoor de paters van de H. Harten en de dienaars van het Goddelijk Woord. Hetzelfde gold voor de paters van het H. Hart van Jezus, die echter het nooit afgebouwde klooster van de benedictinessen van de altijddurende aanbidding overnamen. Wellicht is dit daarom geen vergelijkbare situatie. Bij de uitbreidingen door de paters kreeg het gebouw overigens een kamvormige en geen carrévormige opzet.³⁷ Het patersklooster te Bavel werd op een vergelijkbare manier uitgebreid en kreeg pas in 1989, bij een laatste verbouwing, een binnenplaats. De ontwikkeling van het missiehuis in Teteringen is vergelijkbaar. Ook hier werd het complex naar achteren uitgebreid zonder een pandhof te realiseren. De ontwikkeling van het missiehuis is overigens exemplarisch voor de wijze waarop dit soort gebouwen vaak tot stand kwam: de religieuzen leefden van de hand in de tand, startten onder het motto 'God zal erin voorzien' met een vrijwel lege beurs met de bouw en slaagden er in alles toch van de grond te krijgen. Zo werd van het missiehuis eerst alleen een klein gedeelte van de voorbouw geplaatst, met een opvallende 'wachtgevel'. De kapel was ondergebracht in één van de grotere vertrekken op de hoofdverdieping. Later kreeg het gebouw zijn symmetrisch opgezette front en werd een nieuwe kapel toegevoegd.³⁸

11. Een pad voor solitaire meditatie bij het klooster van de paters der H. Harten, Bavel.

Ruimte-indeling

Het leeuwendeel van de ruimten binnen een klooster lag binnen het 'slot', het niet voor buitenstaanders toegankelijke gedeelte. Uitzonderingen waren de spreekkamers met de bijbehorende verkeersruimten, het eventuele rectoraat en de eventueel aanwezige openbare kerk. De functies binnen het slot zijn grosso modo de gebiedsruimte(n), de andere gemeenschappelijke ruimten en dienstruimten, en de woonvertrekken.

Ieder klooster beschikt over een eigen kapel voor de communiteit en soms ook over een openbare kloosterkerk. Ieder klooster van priesterreligieuzen (inclusief monniken) dat géén specifieke functie had zoals opleidings- of bestuurscentrum, had een openbare kerk.³⁹ Indien er een openbare kerk was, was deze natuurlijk goed vanaf de openbare weg toegankelijk. Bij de kapucijnen en jezuiten was dat direct vanaf de straat, bij de benedictijnen via het voorplein.

De congregatiekapel kon enorm verschillen van vorm en omvang. Voor de kleine communiteit van franciscanessen in Liesbosch was een soort van groot vertrek op de eerste verdieping voldoende. Die kapel is van buiten moeilijk herkenbaar. De

12. De miniscule 'grot' bij Huize Liesbosch.

franciscanessen Alles voor Allen hebben in hun moederhuis een enorme kerk met basilikale opzet, die er als apart gebouw zelfs in het grote complex uitspringt. In dit klooster was bovendien een aparte kapel voor novicen. De kapel kon niet altijd een prominente plek krijgen, ook al was deze wat groter, vanwege de indeling van het terrein: de franciscanessen aan de Bredase Nieuwstraat moesten de kapel kwijt op een klein binnenterrein. De congregatiekapel kent soms ook een voor buitenstaanders toegankelijk gedeelte, dat echter tenminste visueel gescheiden is van het 'koor' voor de religieuzen. Een strikte scheiding die zelfs oogcontact met bezoekers onmogelijk maakt, zoals bij de benedictinessen van de altijddurende aanbidding, is in het onderzoeksgebied niet meer aanwezig. Overigens kreeg de kapel als huis van God altijd een extra verzorgde architectuur, ook bij die congregaties die vanwege hun armoede-ideaal bij de andere kloostergebouwen minder 'uitpakten'. Immers: *De bruid denkt aan de heerlijkheid van de Bruidegom: zij (...) vindt er haar vermaak in Zijn woning zo heerlijk mogelijk te maken.*⁴⁰

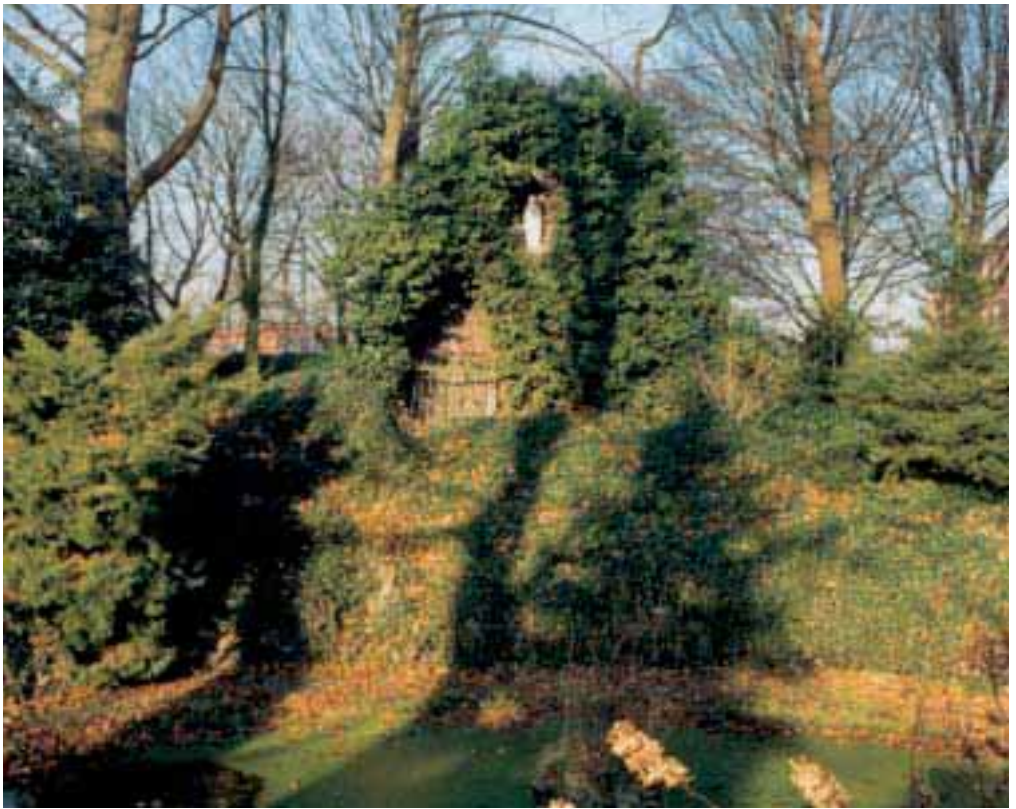
Meestal bevindt de kapel zich, zeker als hij groter is, op de begane grond. Een opvallende uitzondering is de kapel van de dienaars van het Goddelijk Woord. De grote kapel bevindt zich op de eerste verdieping van het missiehuis. Bij het klooster in Steijl, van waaruit deze congregatie zich ontwikkelde, was de kapel ook op de verdieping ondergebracht, zij het dat de situatie daar (voor Nederland) nog uitzonderlijker is omdat er een onder- en bovenkerk is.⁴¹

Ook een bijzondere kapel, maar om een heel andere reden, is die van de kapu-

cijnen. De vorm van hun kerken is sedert de tijd dat de orde ontstond, de contrareformatie, niet gewijzigd. Deze vorm, een zaalkerk met goed zichtbaar altaar, garandeerde een visuele betrokkenheid van de gelovigen met het misoffer, zonder dat zichten naar weerszijden (bijvoorbeeld in zijkapellen) de aandacht afleidden. Zoals bij alle kapucijnenkloosters liggen de openbare kerk en de kapel voor de congregatie in elkaars verlengde. De laatste was natuurlijk veel kleiner in omvang, omdat de gemeenschappen meestal niet zo groot waren en de kerken veel meer zitplaatsen telden.⁴² Overigens was er een bijzondere relatie tussen de beide gebedsruimten: de priester droeg voor het tweede Vaticaans concilie (19..) de mis op met zijn rug naar, en dus onzichtbaar voor het volk. Door in de congregatiekapel een schuif open te zetten konden de religieuzen wél het misoffer aanschouwen. Verder kon de dienst in de openbare kerk gehoord en geroken (wierook!) worden doordat er een directe verbinding was tussen kerk en kapel: in de scheidingmuur waren nissen uitgespaard, eventueel voorzien van beelden, waarvan de luiken vanuit de congregatiekapel geopend konden worden.

Aan de kapel werd, zoals bleek, door de eeuwen heen altijd bijzondere aandacht besteed, zodat deze ook na veranderingen ten gevolge van het tweede Vaticaans concilie nog steeds als een bijzondere ruimte geldt. Overigens kon dat concilie wel enorme gevolgen hebben voor de uitmontering van de ruimte: de rijk gedecoreerde kapel van de Oosterhoutse benedictinessen werd naar ontwerp van M.J. Granpré Molière aangepast en geheel wit geschilderd. In deze tijd werden ook verschillende nieuwe kapellen gebouwd. De neogotische kerk van Sint-Catharinadal werd in 1963 vervangen door een sobere kerk, een 'avondmaalszaal' naar ideeën van zuster Elisabeth Janssens. Avondmaalszaal, omdat de nieuwe wind die in de kerk waaide met zich meebracht dat men daadwerkelijk wilde samenkomen rond de Heer. Overigens verdwenen toen ook de tralies en werden grote ramen aangebracht omdat men het eigene van de kanunnikessen (de openheid naar de maatschappij) wilde benadrukken.⁴³ De kapel van het nieuwe klooster van de zusters van de H. Elisabeth had op de eerste bouwtekening uit 1961 een rechthoekige plattegrond met aan de korte kant het altaar. Tijdens het proces werden de plannen gewijzigd, zodat uiteindelijk de in 1964 ontworpen zeszijdige kapel die nu nog bestaat werd gebouwd. Deze heeft het altaar in het midden en de zusters zitten rondom.⁴⁴ Ook hier is waarschijnlijk de invloed van het concilie aanwijsbaar.

De andere gemeenschappelijke ruimten waren bedoeld primair voor eten, studeren en recreëren. Ook hier was het weer afhankelijk van de omvang van het klooster hoe groot en talrijk deze ruimten waren. In een klein onderwijsklooster kon men met enkele ruimten toe, maar bij de dienaars van het Goddelijk Woord waren er vele gemeenschappelijke ruimten. Gemeenschappelijk moet overigens niet al te letterlijk worden opgevat, want bij de laatsten was er bijvoorbeeld wel een scheiding tussen paters en broeders, die elk weliswaar geen eigen circuit hadden maar elkaar toch niet anders dan op de gang tegenkwamen. Dit onderscheid zette zich soms zelfs in de tuin door. Overigens heeft de tijd vaak diepe sporen achtergelaten op de inrichting van de vertrekken. Alleen al de introductie van de TV in de meeste recreatiezalen heeft deze vertrekken op microniveau veranderd. Uitzonderingen zijn de zeventiende-eeuwse refter van de norbertinessen, de Bossche school-refter van de benedictinessen en de kapittelzaal (vergaderzaal) van de benedictijnen.

13. De Lourdesgrot in het bos van de Bredase kapucijnen.

Vooraf bij studie- en priesterkloosters was er een royale plaats ingeruimd voor de bibliotheek. Spectaculaire bibliotheken zoals die van de redemptoristen in Wittem worden hier overigens niet aangetroffen. Een grote bibliotheek in neogotische trant bevindt zich bij de benedictinessen. Bij de kapucijnen bevindt de bescheiden boekerij zich boven de congregatiekapel, omdat wijsheid is gestoeld op geloof.

Slapen gebeurde soms ook 'gemeenschappelijk' in grote zalen, al dan niet voorzien van chambrettes, kleine houten hokjes met plaats voor een bed en een kastje. Gebruikelijker, vooral bij de beschouwende orden en de priesterreligieuzen, was het dat men een eigen cel had.⁴⁵ Die cel, hoofdzakelijk slaap- maar soms ook studeervertrek, werd en wordt meestal als privédoel beschouwd en niet door anderen betreden. Cellen met de oorspronkelijke afmetingen zijn overigens ook schaars aan het worden, omdat in veel gevallen samenvoeging van twee cellen tot één heeft plaatsgevonden of doordat de indeling van een gang met aan weerszijden cellen geheel is gewijzigd en omgevormd tot een gang aan één zijde. Dat er relatief meer bejaarde religieuzen zijn, die meer behoefte hebben aan ruimte, comfort en privacy, is hiervan de voornaamste oorzaak. Bij de kapucijnen en de kleine zusters van de H. Joseph heeft een aantal cellen nog de oorspronkelijke maat. Voor zieken was er vaak

14. Kapel van Maria Mater Dei.

een aparte kamer, die soms in verbinding stond met de kapel of naast een aparte kleine kapel was gesitueerd.

De laatste categorie vertrekken binnen het slot betreft de dienstruimten. De keuken was meestal in het hoofdgebouw gesitueerd, maar andere functies bevonden zich in de werkhuizen of economiegebouwen. Daarbij kan gedacht worden aan bakkerij, brouwerij, kleermakerij, timmerwerkplaats enz. Bij de kapucijnen is een zeer herkenbaar gebouw van één bouwlaag naast het klooster geplaatst waarin zich allerlei van dit soort functies bevonden. Het moederhuis van Alles voor Allen had naast de tweede grote cours met kloostergang een kleine binnenplaats met rondom dienstruimten. De verhoudingen binnen het klooster, zoals het onderscheid tussen broeders en paters, werden soms nog eens onderstreept door de plaats waar de broeders samenkwamen: de kamer van de broeders jezuïeten bevond zich naast de keuken.⁴⁶

Buiten het slot maar wel binnen het gebouw bevinden zich de spreekkamers met een eigen entree en gang. Deze waren natuurlijk nodig, maar nadrukkelijk buiten het slot gelegen. Met de vestiging van het slot ging het kloosterleven pas formeel van start; dat geeft aan hoeveel belang hieraan werd gehecht. Op bouwtekeningen staat het slot vaak expliciet vermeld en het contact tussen slot en buiten was in extreme gevallen alleen mogelijk via tralies of een speciaal geconstrueerd doorgeefluik.⁴⁷ De rector of proost had zijn woning ook buiten het slot. Hieronder, bij de behandeling van de tuin, blijkt nog eens hoe ver men soms ging in het weren van contact met buiten. Ook onderling hadden de kloosters vaak geen contact.⁴⁸

Nederlandse bouwstijlen in de negentiende eeuw kenmerkten zich door een heroriëntatie op bouwstijlen uit voorbije eeuwen, waarbij buitenlandse en Nederlandse vormentaal als inspiratiebron diende. Dat hing nauw samen met het ‘uitvinden’ van nieuwe bouwtypen (de negentiende eeuw kende vanwege industrialisatie, veranderd transportwezen enz. natuurlijk totaal andere bouwopgaven dan de voorbije eeuwen) en met de organisatie van het architectuuronderwijs. De twintigste eeuw ging eerst op een vergelijkbare wijze verder, maar gaf – mede vanwege het gebruik van nieuwe materialen – ook geheel nieuwe bouwstijlen te zien. Er was echter altijd een onderstroom van bouwstijlen die primair op het verleden georiënteerd bleef. Bij de bouw van kloosters zijn globaal de volgende ontwikkelingen waarneembaar.

Het eerste direct aan een klooster gerelateerde gebouw in het onderzoeksgebied was de kerk van de norbertinessen, die in 1816 verrees in een klassiek georiënteerde stijl die – vanwege het staatstoezicht op het bouwen – meestal waterstaatsstijl wordt genoemd. De decennia daarna gaven vanuit architectonisch oogpunt weinig vernieuwends te zien, omdat kloosters meestal neerstreken in reeds bestaande gebouwen. Voorbeelden zijn de kloosters aan de Haagdijk (1826) en de Nieuwstraat (1850) te Breda.

De eerste geheel nieuwe kloosters stammen uit omstreeks 1860-1870. De meest voorkomende bouwtrant was de neogotiek, destijds beschouwd als dé katholieke bouwtrant bij uitstek. Twee voorbeelden zijn het Theresiagesticht in Ulvenhout van 1865 en het Mariagesticht te Princenhage (1876), beide van de zusters van Etten. De panden waren uitgevoerd in een toentertijd in de woonhuisbouw langzamerhand algemener wordende villa-typologie, dat wil zeggen een gebouw met een asymmetrisch silhouet en een onregelmatige plattegrond. Dit in tegenstelling tot in de in de woonhuisbouw tot dan toe algemene typologie van het rechthoekige, blokvormige pand met een regelmatig ingedeelde gevel. Het (inmiddels verdwenen) klooster te Princenhage was bovendien voorzien van een toren, waardoor het in wezen nog relatief blokvormige pand een extra ‘schilderachtig’ silhouet kreeg. Beide voorbeelden verschillen overigens nogal in de architectonische detaillering. Van het Princenhaagse klooster zijn de gevels betrekkelijk vlak gehouden; ze tonen weinig van de levendigheid die de neogotiek soms kenmerkt. Het meest springen de spitsbogen en de tandlijsten in het oog. De vensters zijn echter vrijwel allemaal nog uitgevoerd als zesruits schuifvenster, sedert ongeveer 1800 hét gangbare type. In een geveltop bevindt zich één onvervalst gotisch raam, gezien de omvang, plaats en stijl waarschijnlijk van de huiskapel. De neogotische bouwtrant werd dus aarzelend toegepast, er is nog geen sprake van een qua stijl, type en materiaal doorwrocht neogotisch concept. Het iets eerdere klooster te Ulvenhout had weliswaar geen toren, maar de gevel heeft veel meer reliëf gekregen door de vensters naar achteren te plaatsen. Dat effect wordt onderstept door een gevarieerd gebruik van stenen en de typisch neogotische spitsbogen en driepassen; daardoor heeft de gevel – ondanks dat het bouwtype nog steeds min of meer blokvormig is – een levendige uitstraling. Vergelijkbaar, maar in gevelbehandeling toch nog iets minder sprekend, is het U-vormige gesticht uit 1878 (inmiddels verdwenen) aan de Leijshoek in Oosterhout.

15. De zorgvuldig gedetailleerde entree van het klooster aan de Oosterhoutseweg te Breda.

De neogotische bouwtrant zou bijzonder hardnekkig blijken en tot ver in de twintigste eeuw worden toegepast. In een zeer sobere vorm wordt deze wel getypeerd als katholieke instituutstijl.⁴⁹ Hierbij vond een vermenging plaats van neogotische en neorenaissance-motieven in een vlakke gevelwand en een weinig sprekende bouwtypologie. Deze bouwtrant was algemeen en komt onder andere voor bij het klooster aan de Bredase Baronielaan (1901). Ook het klooster aan de Bredase Ceresstraat (1907) is hiervan een voorbeeld. Dit klooster heeft een villa-achtige opzet met neogotische geveldetails, bekroond met een ‘Hollandse’ trapgevel. Zowel broeder- als zustercongregaties – vrijwel alle franciscaans geïnspireerd en dus met een sobere inslag – bedienden zich hiervan. Het pas in 1918 geopende gesticht aan de Haagweg in Breda is het laatste voorbeeld van de neogotisch geïnspireerde bouwwerken.

De hierboven beschreven kloosters waren alle van Nederlandse congregaties, maar de buitenlandse orden die vanaf 1901 hierheen kwamen bouwden ook in neogotische trant. Wel namen zij soms hun eigen architect mee, zoals de benedictinessen die met de Fransman Vilain in zee gingen. Het eerste klooster dat kennelijk vanuit een ambitieus architectonisch concept werd gebouwd is de Oosterhoutse Paulusabdij van de benedictijnen (1907). Na nogal wat geharrewar werd dat klooster uiteindelijk ontworpen door één van de leden van hun orde, Paul Bellot. Hier is duidelijk dat de neogotiek op de achtergrond is gedrongen door een nieuwe, meer

vanuit de baksteen als materiaal gedachte bouwtrant. Voor een Franse architect overigens een opvallend gegeven. Alhoewel de spitsbogen aangeven dat de neogotiek nog in het achterhoofd meespeelde is hier getracht een nieuwe, zorgvuldig gedetailleerde stijl te creëren die expressionistische en art nouveau-achtige trekken in zich verenigd. Het lijkt aannemelijk dat de monniken het herstel van het benedictijner leven in Nederland wilden markeren met een buitengewoon gebouw.⁵⁰ Iets vergelijkbaars gebeurde in 1881, toen de trappisten bij hun komst naar Nederland (als eerste monniken sedert de Republiek) enorm uitpaktten bij de bouw van hun abdij O.L.V. van Koningshoeven. De architectonische impuls van de benedictijnen ondervond overigens nauwelijks navolging, althans in zijn geciseleerde vorm. Een uitzondering, maar architectonisch nogal bescheiden uitgewerkt, is het Bavelse klooster dat Bellot in 1923 ontwierp. Opvallend is wel dat hier de franciscanessen van Mariadal met deze architect in zee gingen. De meeste van hun kloosters – het Roosendaalse moederhuis buiten beschouwing gelaten – zijn geheel in de franciscaanse geest nogal sober uitgevoerd. Kennelijk wilden de zusters wel deze architect, maar niet zijn tot in de finesses gedetailleerde vormentaal.

In de gehele Nederlandse bouwkunst is vanaf 1900 een herwaarding voor baksteen, gecombineerd met het zichtbaar maken van constructies, aanwijsbaar. Nieuwe materialen zoals beton en ijzer doen hun intrede. Dat leidde tot een bouwtrant die in de jaren dertig bij vrijwel ieder klooster werd toegepast en wordt gekenmerkt door kloeke hoofdvormen, gele bakstenen vensters van een liggend formaat, geregeld voorzien van een ranke ijzeren geleding. Het franciscanessenklooster te Liesbosch is hiervan een goed voorbeeld. Een zekere vorm van decoratie stond men zichzelf overigens wel toe, zoals bij de boogvelden van het klooster aan de Bredase Oosterhoutseweg.

Een vermenging van deze bouwtrant en een teruggrijpen op neogotische vormen kwam in deze jaren ook voor. Zij wordt, vanwege de drijvende kracht hierachter, de Delftse hoogleraar Granpré Molière, Delftse school genoemd. De vormen van de gebouwen en de materialen werden robuuster. Tegen het einde van de jaren dertig is deze bouwstijl algemeen, zoals te zien was aan het klooster aan het Bredase Pastoor Pottersplein.

Na de oorlog werd in de kloosterbouw op de vooroorlogse tendensen doorgevoerd. Nieuw daarbij waren wel nóg strakkere gevels, soms slechts voorzien van enkele blokmotieven op de hoek, en het introduceren van betonnen decoraties. Dit leidde enerzijds tot buitengewoon sobere gebouwen, zoals het broederhuis aan de Roland Holststraat (1960), anderzijds tot gebouwen die in hun soberheid maar ook in hun afwisseling van blokvormige volumes grandeur hebben. Hét voorbeeld hiervan is het moederhuis van Alles voor Allen, een ‘gebouw uit één stuk’ uit 1952. Hieruit blijkt andermaal (zie Roosendaal) dat de actieve congregaties als het op hun hoofdzetel aankwam extra aandacht aan de architectuur schonken.

De nieuwere bouwstijlen, waarbij moderne materialen werden uitgebuit en in een strakke vormgeving neergezet, gingen eigenlijk geheel aan de kloosterbouw voorbij. Dit zogenaamde nieuwe bouwen, dat na 1945 betrekkelijk snel een overheersende rol ging spelen in de gehele Nederlandse bouwwereld, komt alleen in wat latere kloostergebouwen aan de orde. Hét voorbeeld hiervoor in het onderzoeksge-

16. Refter van Sint-Catharinadal.

bied is de uitbreiding van het moederhuis van de franciscanessen van de H. Elisabeth in Breda (1961-1965). De vormentaal van de bijbehorende flat is weinig spectaculair. Maar de glazen gangen met hun ranke detaillering en de zorgvuldig ontworpen tuinen, met strakke én slingerende vormen, zijn fraai.

Twee oudere kloosters werden in de jaren tachtig uitgebreid op een voor beide typerende, maar zeer verschillende wijze: de O.L. Vrouweabdij en Sint-Catharinadal. Het eerste kreeg tijdens een grote nieuwbouwcampagne uitbreidingen in de nieuwste benedictijner bouwtraditie, de Bossche school, die was ontwikkeld door ordegenoot Hans van der Laan. Deze bouwtrant kenmerkt zich door een heruitvinding van de klassieke verhoudingen, niet van de klassieke vormen. Hierdoor ontstond een groot contrast met de neogotische kloostergebouwen vanaf 1901. Zo laat het klooster op bijzondere wijze het doorgaan van het bouwen van kloosters zien. Sint-Catharinadal is daarentegen uitgebreid in een bouwstijl die qua materiaal, hoofdvorm en detaillering geheel aansluit bij de reeds bestaande gebouwen. Zuster Elisabeth en zuster Dorothea hadden een groot aandeel in het ontwerp en de zusters hielpen zelf mee met de bouw. Hier is dus een geheel andere continuïteit bereikt. Beide wijzen van aanpak tonen de liefde van de religieuzen voor hun huizen.

Recente kloosterarchitectuur die wat minder uitgesproken is betreft de uitbreiding van het kloosters van de paters van de H. Harten (1989) en het nieuwe verpleeghuis naast het moederhuis van Alles voor Allen (1993). Deze gebouwen zijn in

een sobere trant ontworpen en voegen zich met een ietwat tijdloze uitstraling in het beeld van de omgeving.

Kort dient hier ook aandacht te worden geschonken aan de congregatie-eigen symbolen van de gebouwen. Het specifieke van een klooster kan in de naam tot uitdrukking worden gebracht: veel kloosters zijn genoemd naar een van de heiligen van de orde of congregatie, zoals St. Fidelis bij de kapucijnen. Maria ter Engelen, het franciscanessenklooster aan de Bredase Overakkerstraat, is genoemd naar de Mariaparochie onder verwijzing naar het eerste stukje grond (portiuuncula) dat de franciscanen in eigendom kregen en dat gewijd was aan Maria ter Engelen.⁵¹ De heiligen die met de orde of congregatie verbonden zijn, werden uiteraard vaak uitgebeeld. Een voorbeeld hiervan is St. Norbertus boven de ingang van de kerk van de norbertinessenpriorij Sint-Catharinadal. Natuurlijk is daar ook een beeld van Catharina. Een ander voorbeeld is de uitbeelding van de H. Harten op verschillende plaatsen in het klooster van de daaraan gewijde congregatie te Bavel, onder andere frontaal op de voorgevel. Gebruikelijk voor franciscaans geïnspireerde kloosters zijn de lijdenswerkhuizen. Deze zijn onder andere aangebracht in het bovenlicht van het moederhuis van Alles voor Allen, op daken en, bij de kapucijnen, in het plafond van de kerk. Structureel onderzoek naar glas-in-loodvensters zal hier ongetwijfeld nader licht op werpen.

*Tuin*⁵²

Een tuin vormt een wezenlijk onderdeel van een klooster en hij ontbreekt dus bijna nooit. Bij een huis hoort immers een tuin. De tuin had verschillende doelen: economie, devotie en recreatie.

De tuin begint meestal met de muur. Toen de benedictinessen van de altijddurende aanbidding neerstreken in Liesbosch lieten zij meteen een bruin geteerde schutting rond hun tuin optrekken. De muur gaf niet alleen de grens van de tuin aan, maar was vooral ook de letterlijke grens van de wereld van de religieuzen. Toen de proost van Sint-Catharinadal, dat in 1647 reeds omgracht was, de scheiding met de wereld nog eens flink wilde opvoeren liet hij in 1856 een muur rond het klooster optrekken.⁵³ Muren rond kloosters zijn meestal van baksteen, soms van betonnen elementen. Het mooiste voorbeeld daarvan in deze regio is de muur van de Onze Lieve Vrouweabdij langs de Kloosterdreef te Oosterhout. Waarschijnlijk stamt deze muur uit 1901, direct nadat de benedictinessen het landhuis Vrede-Oord hadden betrokken. Niet alle kloosters zijn echter voorzien van een muur. Zo hebben alle missiecongregaties slechts een eenvoudig hek of een groene rand als afsluiting van het terrein. De landelijke ligging zorgde weliswaar voor privacy, maar slotkloosters lagen ook landelijk en hadden desalniettemin een tuinmuur. Omdat de studenten voor recreatie toch al 'buiten' kwamen, bijvoorbeeld in het Liesbosch, was een zwaar aangezette afscheiding minder voor de hand liggend. Ook midden in de stad gelegen kloosters hadden een muur, hoe klein het terrein ook mocht zijn. Een voorbeeld daarvan was het klooster aan de Bredase Nieuwstraat. Het slot van de franciscanessen daar was toch al bijzonder streng: om naar de tegenover gelegen school te komen maakten de zusters gebruik van een ondergrondse gang.⁵⁴ De tuinmuur was overi-

17. Refter van Onze-Lieve-Vrouweabdij, geheel in de trant van de Bosse school.

gens niet alleen functioneel om de bewoners onzichtbaar te maken. Hij kon ook dienstdoen om een schoolplein af te schermen. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de franciscanessen te Liesbosch, die achter het klooster een speelplein hadden.⁵⁵

De tuinen hadden veelal een belangrijke economische functie omdat de religieuzen voor hun levensonderhoud mede van de tuin afhankelijk waren. Dit speelde een extra grote rol bij bijvoorbeeld de benedictijnen, die conform de regel van hun stichter van het werk van hun handen moeten leven. Binnen de muren van de Sint-Paulusabdij (die deels verdwenen zijn) lagen bijvoorbeeld moestuinen, maïsvelden en boomgaarden. Daarbuiten waren weilanden. In hoofdzaak is deze situatie nog steeds herkenbaar; alleen komen de monniken niet veel meer aan dit werk toe. De kapucijnen waren voor hun inkomsten primair afhankelijk van de zogenoemde termijn: bedelen, waarvoor een speciale termijnbroeder was aangesteld. De moestuin en boomgaard bij hun Bredase klooster waren dus nodig, maar niet afdoende om in het levensonderhoud te kunnen voorzien.

Devotie was een andere 'pijler' in de kloostertuin. Het geestelijke leven in een klooster vond zijn hoogtepunt uiteraard in de kapel, maar ook buiten het klooster kon men alleen of in groepen mediteren of brevieren. Helaas is hierover weinig informatie bekend.⁵⁶ Het maken van een wandeling volgens een bepaalde loop met bijbehorende associaties was waarschijnlijk zo vanzelfsprekend dat er nauwelijks gegevens van zijn overgeleverd.⁵⁷ Een bekende uitzondering hierop is het in carré-opstelling mediteren van groepen benedictijnen.⁵⁸ Opvallend is wel dat de grote tui-

nen van de missiekloosters alle ruime gelegenheid bieden tot solitaire meditatie op slingerpaden: deze zijn te vinden bij alle drie de missiekloosters. Ook bij de benedictijnen is een slingerbosje, dat tevens verhinderde dat de benedictijnen en de naastgelegen benedictinessen over en weer inkijk hadden.⁵⁹ Veel tuinen hebben religieuze ‘stoffering’ die meditatie kon stimuleren, zoals een heiligenbeeld of een grot. Vooral bij de grotere kloosters is meestal een Lourdesgrot aanwezig. De meest spectaculaire in dit gebied is die van de kapucijnen te Breda, waar een gedeelte van de tuin bestaat uit een diep gelegen vijver met daarachter een verhoogd bos met grot. De kleinste is een ‘grot’ van gesnoeid groen in de tuin van de kleine zusters van de H. Joseph. Bij de schrijver zijn in het onderzoeksgebied geen bijzondere toponiemen bekend die verwijzen naar de functie van de plek.⁶⁰ Deze vorm van ‘oral history’ dreigt uit te sterven met de religieuzen!

Recreatie vormt het laatste thema in de kloostertuin. Omdat veel religieuzen aan hun huis gebonden waren, was het nodig dat zij tenminste enige gelegenheid hadden zich te vertreden. Vooral bij slotkloosters zoals van de benedictinessen was dat van groot belang. De bosschages waar men mediteerde konden uiteraard ook gewoon als wandelbos dienst doen. Ook kon men een omtrekkende beweging langs de buitenmuur maken. Specifieke onderdelen zoals zwembaden zijn zeldzaam. De missiekloosters hadden wel alle een eigen zwembad of -vijver, in de regel door de studenten zelf aangelegd.⁶¹ Een reeds genoemde latere, doelbewust als siertuin aangelegde tuin is die van de franciscanessen van de H. Elisabeth te Breda. Strakke paden en rechthoekige elementen zoals vijver en gazons worden afgewisseld met slingerende perken, waardoor op ooghoogte én vanuit de bijbehorende flat een fraai zicht is gecreëerd.

Een bijzonder element bij de grotere kloosters vormt de begraafplaats. Bij de kleinere kloosters was deze afwezig omdat de religieuzen bij het moederhuis of op het parochiële kerkhof werden begraven, maar verder ontbreekt deze nooit. Begraven gebeurde in het pandhof (zoals bij de kapucijnen, vroeger ook bij de norbertinessen) maar vaker daarbuiten, op een wat afgelegen plek aan de rand van de tuin. Zo zijn er grote begraafplaatsen bij het missiehuis in Teteringen en het Bavelse klooster. Deze liggen (min of meer) in de as van het terrein. Bij de benedictijnen vormde de begraafplaats het centrale punt van de aanleg van de westelijke tuin.

Afsluiting

Zoals blijkt uit het bovenstaande zijn de ruim vijftig Bredase en Oosterhoutse kloosters boeiend en zeer gevarieerd erfgoed. Wat daar in de toekomst mee gaat gebeuren is echter uiterst ongewis. Zoals gezegd zijn veel kloosters reeds verlaten door hun oorspronkelijke bewoners. De gebouwen zijn verdwenen, of herbestemd tot kantoor, winkel, enz. Slechts enkele panden zijn beschermd als gemeentelijk of rijksmonument, en zo’n bescherming kan over het algemeen uitsluitend het bouwwerk en niet de tuin, de inventaris of – als moeilijkste – de geest van de plaats behouden. Toch zou daar meer aandacht voor kunnen ontstaan. En als het toch tot een afscheid moet komen, dient het rouwproces begeleid te worden door bijvoorbeeld een zorgvuldige documentatie, die niet alleen recht doet aan het materiële erfgoed, maar ook aan de bijzondere wijze van leven die dit alles tot stand bracht.

Overzicht van kloosters in het onderzoeksgebied sedert 1800

Plaats	Adres	Congregatie(s)	Naam	Jaartallen	Architect
Bavel	Kloosterstraat 5	Franciscanessen van Mariadal	Bethanië	1923-1995	Paul Bellot
Bavel	Seminariweg 26	Paters van de H. Harten		1915-heden	
Breda	Baronielaan 20	Zusters franciscanessen van Etten	St. Gerardusgesticht	1900-1964	P.J. van Genk (?)
Breda	Don Boscolein 39/ Verbeetenstraat 40-42	Broeders van Huijbergen	St. Janschool	1953-1973	W.J. Bunnik, Breda
Breda	Ceresstraat 2a-4	Franciscanessen van Dongen	St. Jozefklooster	1913-1965	Gebr. J. en W. Oomen, Oosterhout
Breda	Dieststraat (gesloopt)	Broeders van Huijbergen		1905-1959	
Breda	Etnastraat 14	Franciscanessen van Oudenbosch	St. Theresiagesticht	1933-1957	
Breda	Fatimastraat 3	Zusters franciscanessen van Etten	Maria Immaculata	1954-1962	W.M. van Dael en Alphons Siebers
Breda	Galderseweg 81	Franciscanessen van Veghel	Klokkenberg	1953-1969	C.H. de Bever en C.M. van Morsel Pzn.
Breda	Haagdijk 144, 180, 182-196 (grotendeels gesloopt)	Zusters franciscanessen Alles voor Allen	Gasthuis	1826-ca. 1980	P.J. van Genk (kapel, 1895)
Breda	Haagweg 21	Franciscanessen van Oudenbosch	St. Anna	1918-1963	Jacques Groendael, Breda
Breda	Roland Holstraat (voortzetting van Karrestraat)	Broeders van Huijbergen		1960-heden	W.J. Bunnik, Breda
Breda	Mgr. Hopmansstraat 2-4	Zusters franciscanessen Alles voor Allen	Maria Mater Dei	1952-heden	Arch. en Ing. Bureau Oomen, Oosterhout
Breda	Dr. Jan Ingen Houszplein 2	Broeders van Huijbergen	St. Franciscus	1917-1972	Jacques Groendael, Breda
Breda	St. Janstraat	Broeders van Huijbergen	St. Antoine	1866-1876	
Breda	Karrestraat (gesloopt)	Broeders van Huijbergen		1890-1960	
Breda	Leuvenaarstraat (gesloopt)	Zusters franciscanessen Alles voor Allen	St. Elisabeths-gasthuis		

Breda	Gen. Maczekstraat 90	Benedictinessen van de altijddurende aanbidding van het H. Sacrament	Manna Absconditum	1926-1989	J.A. van Dongen, Breda
Breda	Nieuwstraat 21-29	Franciscanessen van Mariadal	Liefdegesticht	1850-1992	Lijdsman, Breda (klooster en kapel 1904-1905)
Breda	Oosterhoutseweg 1-3	Franciscanessen van Dongen		1931-1994	Oomen
Breda	Overakkerstraat 188/ Mariaplein 1	Zusters franciscanessen van Etten	Klooster Maria ter Engelen	1939-1993	Van Groenendael/ Jac.Hurks, Breda
Breda	Pastoor Pottersplein 4 (gesloopt)	Franciscanessen van Dongen	Klooster Christus Koning	1940-1976	Berben
Breda	Schorsmolenstraat 11-13	Minderbroeders-kapucijnen	St. Fidelisklooster	1889-heden	pater Justinus (van de Wijngaart)
Breda	Meerten Verhoffstraat 8-10	Franciscanessen van de H. Elisabeth		1880-heden	Joh H. Berben, Breda (1940); Oomen, Oosterhout (1961/1965)
Breda	Wilhelminasingel 33	Zusters franciscanessen Alles voor Allen	St. Ignatiusziekenhuis	1922-1992	
Breda	Zandberglaan 54 bis	Zusters franciscanessen van Etten	St. Claragesticht	1928-1991	J.A. van Dongen
Dorst	Sint Franciscusstraat 8	Franciscanessen van Dongen	St. Jozefklooster	1931-1982	Oomen, Oosterhout
Ginneken	Valkenierslaan (voortzetting van Magdalenastichting)	Kleine zusters van de H. Joseph	Moederheil	(1915) 1924-1962	M. Schoenmakers
Ginneken	Ginnekenweg 335	Zusters franciscanessen van Etten	Piusgesticht	1871-1968	
Ginneken	Oranjeboomstraat 198	Franciscanessen van Oudenbosch	Klooster Maria Onbevlekt Ontvangen	1935-1998	Architectenbureau v. Groenendael-Jac. Hurks (waarschijnlijk)
Den Hout	Houtse Heuvel	Zusters franciscanessen van Etten	St. Josephgesticht	1903-1958	
Liesbosch	Liesboslaan 291	Zusters franciscanessen van Etten	St. Alphonsusgesticht	1930-1977	Gebr. Oomen, Oosterhout

Liesbosch	Liesboslaan 313-315	Benedictinessen van de altijddurende aanbidding van het H. Sacrament; later priesters van het H. Hart van Jezus; daarna kleine zusters van de H. Joseph	Huize Liesbosch	1904-1912; 1912-1970; 1972-heden	J. Lijdsman (1904)
Oosteind	Provincialeweg 96-98	Franciscanessen van Dongen	Ste. Marieklooster	1921-1955	Gebouw uit 1863 (woning), later verhoogd
Oosterhout	Arendstraat (gesloopt)	Broeders van Huijbergen		1895-1958	
Oosterhout	Arendstraat 37	Jezuïeten		1858-1920	
Oosterhout	Hoogstraat 80	Benedictijnen	St. Paulusabdij	1907-heden	Paul Bellot (1907); Hans respectievelijk Hans en Nico van der Laan (1930/1938-1939); Sluymer (1956, kerk)
Oosterhout	Huize Limburgstraat (voortzetting van Arendstraat)	Broeders van Huijbergen		1958-heden	
Oosterhout	Kapucijnenhof	Minderbroeders-kapucijnen		1954-2000	
Oosterhout	Keiweg (gesloopt)	Missionarissen van het H. Hart		1917-1923	
Oosterhout	Kloosterdreef 1-3	Norbertinessen	Priorij Sint-Catharinadal	1647-heden	Zuster Elisabeth Janssens, Oosterhout (kerk, 1963-1966); J. Kooij, Huizen (archieff, 1978); architectenburo Terneldi, Oosterhout (1989, bibliotheek) (beide i.o.m. zuster Elisabeth en zuster Dorothea)
Oosterhout	Leysenhoek (eerder Gasthuisstraat)	Franciscanessen congregatie Charitas	St. Jozefgesticht	(1853)1878-	
Oosterhout	Rulstraat 13 (gesloopt)	Franciscanessen van Dongen	Klooster der H. Familie	1856-1968	
Oosterhout	St. Vincentiusstraat 86	Franciscanessen van Dongen	St. Antoniusklooster	1930-1957; 1968-1982	Oomen

Oosterhout	Zandheuvel 40	Benedictinessen	Onze-Lieve-Vrouweabdij	1901-heden	Vilain (1901); M.P. Granpré Molière (1961, aanpassing kerk); ir. F.J.C. Ruijs (1972, gastenhuis en 1982, uitbreiding/aanpassing)
Princenhage	(gesloopt)	Zusters franciscanessen van Etten	Mariagesticht	1845-1959	J.J. van Langelaar, Princenhage (1876, nieuwbouw)
Princenhage	(afgebrand)	Zusters franciscanessen Alles voor Allen	St. Luciagesticht	(1890) 1906-1944	J.J. van Langelaar, Princenhage; P.J. van Genk (1909, uitbreiding)
Princenhage		Zusters franciscanessen Alles voor Allen	St. Annagesticht		
Prinsenbeek		Zusters franciscanessen van Etten	St. Franciscusgesticht	1865-1962	
Teteringen	Hoolstraat (gesloopt)	Franciscanessen van Dongen	St. Willibrordklooster	1907-1963	
Teteringen	Oosterhoutseweg 114	Dienaars van het Goddelijk Woord	Missiehuis St. Franciscus Xaverius	1916-heden	pater Möchel
Ulvenhout	Dorpsstraat 44	Zusters franciscanessen van Etten	St. Theresiagesticht	1845-1966	gebouw uit 1865

Het overzicht is gebaseerd op literatuur en mededelingen (zie de noten bij het artikel) en op gegevens van de Stadsarchief Breda. De namen van architecten zijn zoveel mogelijk letterlijk overgenomen van de bouwtekeningen.

Overzicht van orden en congregaties sedert 1800 met het jaar van stichting en het jaar van hun komst naar het onderzoeksgebied

Naam en afkorting	Stichtingsjaar	Komst
Norbertinessen o.praem.	1120	1295/1647
Zusters franciscanessen Alles voor Allen	1826	1826
Zusters franciscanessen van Etten	1820	1845
Broeders van de H. Aloysius Gonzaga c.s.al.	1840	1846
Franciscanessen van Mariadal p.r.	1832	1849
Franciscanessen van Charitas	1834	1853
Franciscanessen van Dongen	1801	1856
Jezuïeten s.j.	1540	1858
Broeders van Huijbergen c.f.h.	1854	1866
Franciscanessen van de H. Elisabeth	1880	1880
Minderbroeders-kapucijnen o.f.m.cap.	1528	1889
Benedictinessen o.s.b.	6de eeuw	1901
Benedictinessen van de altijddurende aanbidding van het H. Sacrament o.s.b.ad.perp.	1653	1904
Benedictijnen o.s.b.	6de eeuw	1907
Priesters van het H. Hart van Jezus s.c.j.	1878	1912
Kleine zusters van de H. Joseph	1872	1915
Paters van de H. Harten ss.cc.	1800	1915
Dienaars van het Goddelijk Woord s.v.d.	1875	1916
Missionarissen van het Heilig Hart m.s.c.	1854	1917
Franciscanessen van Oudenbosch	1838	1918
Franciscanessen van Veghel s.f.i.c.	1844	1953

1. H. de Beer, *1916 Missiehuis St.-Franciscus Xaverius 75 jaar Bejaardenhuis Zuiderhout 1991* (Teteringen, 1991), 25. De bisschop verzoekt de paters in deze brief hun noviciaat elders te stichten.
2. De auteur is veel dank verschuldigd aan de betrokken religieuzen voor informatie en gastvrijheid. Verder gaat dank uit naar collega Daniëlle Takens voor tekstadvies en voor Marc Berends en Gerard Otten van de gemeente Breda (monumenten zorg, respectievelijk Stadsarchief). Tenslotte dank aan afdeling foto- en tekeningenarchief en de fotografen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ).
3. Zie hiervoor ook P. Wynants, 'België en Nederland op gescheiden wegen? Geschiedschrijving van vrouwelijke congregaties 1990-2000', *Trajecta* 11 (2002), nr. 1, 65-75.
4. Voor de catechisten wordt verwezen naar: F. Oudejans, *Trouw aan hetgeen voorbijgaat. Uitgegeven bij gelegenheid van het 50-jarig jubileum van de Vereniging van Catechisten te Breda, 8 december 1978* (Breda, 1978).
5. P.J.A. Nissen, 'Het katholicisme van restauratie en emancipatie', in: H.J.F.M. van den Eerenbeemt, *Geschiedenis van Noord-Brabant* deel 1 (Amsterdam, 1996), 337-359; 350.
6. A.C.J. Commissaris, *St. Catharinadal. Schets ener geschiedenis van het oudste klooster in Nederland* (Breda/Oosterhout, 1947), 78-81. Meer informatie over de norbertijnen en de voorgeschiedenis van Sint-Catharinadal in: G. van de Eynde (red.), *Het klooster Sint-Catharinadal. Archeologie, bouwhistorie en geschiedenis* (Breda, 1995).
7. Quirinus van Alphen, *Alles voor Allen. Geschiedenis van de congregatie der zusters Penitenten-Recollectinen van de Haagdijk te Breda* (Roosendaal, 1947), 171.
8. Voor de geschiedenis van deze congregatie wordt verwezen naar: Gerlach, *Geschiedenis der Penitenten-Recollectinen van Dongen. Een bijdrage tot de geschiedenis van de emancipatie der katholieken in Nederland* (Tilburg, 1940).
9. De vraag naar het wezen van de penitenten-recollectinen is tot betrekkelijk onlangs een heikele kwestie geweest. Daarin wordt uitgebreid verslag gedaan in: M. Monteiro, *Vroomheid in veelvoud. Geschiedenis van de Franciscanessen van Oirschot 1797-1997* (Hilversum, 2000). Het was zelfs zo dat zusters zó door hun dagelijkse werkzaamheden in beslag werden genomen dat er van religieus leven nauwelijks sprake was. De franciscaanse geest is eigenlijk pas kort geleden herontdekt. Zie hiervoor: J. de Raat, *Door zusters geroepen. Franciscanessen van Etten-Leur na 1930* (Nijmegen, 2001).
10. Evenals bijvoorbeeld bij de zusters van OLV van Amersfoort was er eerst strikt juridisch gezien geen sprake van een religieuze congregatie, maar van een betrekkelijk los verband, later van een rechtspersoon. Reden hiervoor was dat men gezien de (anti rooms-katholieke) wetgeving nogal schroomde teveel als religieuze instelling naar buiten te treden. In Breda werd dat de firma Corbusie en Compagnie, genoemd naar de overste. Om te versluieren dat men kloosterling was werd er (aanvankelijk vooral buiten de deur) niet eens een habijt gedragen. F. Oudejans, *In het voetspoor van Franciscus. Uitgegeven bij het 150-jarig bestaan van de zusters franciscanessen "Alles voor allen" - Breda 1826-1976* (Breda, 1976), 9.
11. Zie hiervoor onder andere: [Felix van der Borgt], *175 jaar 'Alles voor allen' een congregatie met een hart* (Breda, 2001) en: *Maria Mater Dei om op te bouwen. Speciale uitgave bij gelegenheid van het gereedkomen der verbouwing van het Moederhuis 'Maria Mater Dei' van de zusters Franciscanessen 'Alles voor Allen' te Breda*, [Breda, 1988].
12. Quirinus e.a., *Eeuwfeest der Penitenten-Recollectinen van de congregatie "Charitas" te Roosendaal 1834 - 1 dec. 1934* (Breda, 1934), 48.
13. Een overzicht van de stichtingen tot 1950 bevindt zich in Annette [Verbeeten], *Geschiedenis van de congregatie der Penitenten-Recollectinen van Etten (N.Br.)* (Tilburg, 1951).
14. Zie hiervoor J. de Raat, *Een verborgen schat. De spiritualiteit van de Franciscanessen van Dongen, Etten en Roosendaal* (Nijmegen, 2000).
15. Gerlach, a.w. (noot 8) en De Raat, a.w. (noot 14), blz. 51-53.
16. Br. Guibertus Gabriëls van Huijbergen, *Kroniek Moederhuis en succursalen van de congregatie van Huijbergen*, typoscript ca. 1985, archief Broeders van Huijbergen, blz. 311.
17. Dit schreef bisschop Zwijzen aan coadjutor Van Genk naar aanleiding van het accepteren van de Oosterhoutse jezuïetenresidentie. Zie voor de jezuïeten in Oosterhout: P.B.A. Melief, *Joannes van Hooydonk apostolisch administrator van het vicariaat Breda, eerste bisschop van Breda 1827-1853-1867* (Tilburg, 1987), 316-331, citaat op blz. 331.
18. Melief, a.w. (noot 17), blz. 319. Bij de bisschop speelde ook mee dat er al jaren conflicten waren met de cisterciënzers, die het benoemingsrecht van allerlei parochies meenden te hebben. De komst van zusters was kennelijk minder bedreigend.

19. J. Barten, *Van Jezuietenkerk tot Stiltecentrum*, ongedateerd typoscript gebaseerd op de Oosterhoutse *Historia Domus*, Provinciaal Archief Nederlandse jezuïeten doos 147b nr. C29e.
20. Algemene literatuur over de kapucijnen: S. van der Horst e.a. (red.), *Minderbroeders-kapucijnen in Nederland. Zoeken naar nieuwe wegen en vertrouwen in de toekomst* (Amstelveen, 1985). Zie voor hun spiritualiteit bijvoorbeeld: Optatus, *De spiritualiteit van de Capucijnen in de Nederlanden gedurende de XVIIe en XVIIIe eeuw. Een bijdrage tot de geschiedenis van de vaderlandse vroomheid* (Utrecht/Brussel, 1948).
21. Oudejans, a.w. (noot 9), blz. 14. Zie ook F. Oudejans, *Gezonden naar de zieken. Flitsen uit de honderdjarige geschiedenis van de congregatie der Franciscanessen vande H. Elisabeth te Breda 1880-1980* (Breda, 1980). Omdat de zusters over straat mochten worden ze wel 'straatmadeliefjes' genoemd. Mondelinge mededeling zuster Lioba, 11 september 2002.
22. Dat vroeg bisschop Leyten van Breda aan de benedictinessen van de altijddurende aanbidding toen de zusters zich in 1904 bij hem vervoegden. A. Bijma e.a. (red.), *Kloosterboek Priorij der Benedictinessen 'Manna Absconditum' Breda. Een laatste lezing!* (Breda, 1993), 5.
23. M. van den Oudenrijn en H. Leijendekkers (red.), *Benedictinessen in Oosterhout; de kloostergemeenschap van de Onze Lieve Vrouwe abdij* (Amstelveen, 1984), 22.
24. Mondelinge mededeling broeder Adri Franken c.f.h., 29 augustus 2002.
25. J.P.A. van Vugt, *Broeders in de katholieke beweging. De werkzaamheden van vijf Nederlandse onderwijscongregaties van broeders en fraters, 1840-1970* (Nijmegen, 1994), 109.
26. Maturus Hendriks, *Levensbericht van een honderdjarige. Korte geschiedenis van de congregatie De Kleine Zusters van de Heilige Joseph gesticht te Heerlen door Petrus Joseph Savelberg 1872 21 juni 1978*, [Heerlen] 1972, o.m. blz. 130 en blz. 15.
27. Ontleend aan: T. Sponselee, *Sterven of werven? Identiteit en toekomst van broeder-congregaties in Nederland* (Amstelveen, 1987), serie *Religieuzen* deel 14.
28. Een overzicht over deze congregatie in: Maturus Hendriks, a.w. (noot 26). Een recentere publicatie, gericht op de spiritualiteit, is: H. Blommestijn en B. Verhegge, *Helpen waar niemand helpt. De spiritualiteit van de Congregatie De Kleine Zusters van de H. Joseph* (Nijmegen, 1997).
29. Voor biechthoren waren paters, bijvoorbeeld de jezuïeten of kapucijnen, beschikbaar. De zusters van Oudenbosch hielden voor hun geestelijke bijstand nauw contact met het moederhuis, waar men geregeld heen ging voor recollectie (sic). De pastores vervulden op de scholen ook het godsdienstonderwijs. Mondelinge mededelingen broeder Adri Franken c.f.h. (29 augustus 2002) en zuster Mechtilda (3 september 2002).
30. Gentilis van Loon, *Honderd jaar kerk en klooster minderbroeders kapucijnen – Breda* (Breda, 1989), 13.
31. Ter illustratie van het karakter van de wijk kan bijvoorbeeld worden gewezen op de grote aanwezigheid van clandestiene prostitutie, zie hiervoor: M.J.M. Duijghuisen m.m.v. P.M.M. Klep, *Geschiedenis van Breda, III 1795-1960, hoofdlijnen en accenten* (Breda, 1990), 100 e.a.
32. Dit streven geldt nog steeds en is onder andere te vinden in de *Konstituties van de Minderbroeders-Kapucijnen Nederlandse Vertaling*, [Rome, 1975], vierde hoofdstuk, artikel 4 nr. 58: 'Bij de keuze van de plaats voor een nieuw huis wordt rekening gehouden met ons leven in armoede (...) en onze verschillende werkzaamheden, vooral onder het gewone volk.'
33. In het onderzoeksgebied bevinden zich slechts twee moederhuizen van actieve vrouwelijke religieuzen, namelijk van Alles voor Allen en van de zusters van de H. Elisabeth. Het laatste voldoet – wellicht vanwege de jonge leeftijd – het minste aan deze typologie. Maar de moederhuizen van de vijf andere hier aanwezige congregaties van de Reform van Limburg, in Dongen, Etten, Roosendaal (Mariadal en Charitas) en Oudenbosch, hebben alle een carrévormige opzet.
34. Commissaris, a.w. (noot 6), blz. 92.
35. M. Rasenberg, *Van 'Kasteel Huis ten Bosch' tot 'het familie hotel Huis ten Bosch' en van 'groot seminarie Liesbosch tot Huize Liesbosch* (Liesbosch, 1973) (onuitgegeven typoscript in het archief van de kleine zusters van de H. Joseph te Liesbosch).
36. Van den Oudenrijn, a.w. (noot 23), blz. 119-126.
37. Wellicht, maar daar zou nader onderzoek naar plaats moeten vinden, beschouwde men de seminaries primar als school en niet als klooster. De kweekschool aan het Ingen Houszplein had een vergelijkbare plattegrond! Bisschoppelijke seminaries hadden weer wél een carrévormige opzet.
38. Dit soort verhalen gaat ook op voor bijvoorbeeld de zusters franciscanessen van Etten, de kleine zusters van de H. Joseph en de paters van het H. Hart van Jezus.
39. Soms, zoals bij de dienaars van het Goddelijk Woord, verbond de bisschop aan zijn toestemming om

zich in het bisdom te mogen vestigen de uitdrukkelijke voorwaarde dat er geen openbare kerk kwam. De seculiere geestelijkheid, de pastores verbonden aan een parochie, was namelijk benard voor het wegvloeien van kerkgangers en (daarmee) inkomsten.

40. Quirinus, a.w. (noot 7), blz. 124.
41. Voor een beschrijving en afbeeldingen hiervan wordt verwezen naar F.-J. Janicki, *De Kloosterkerk van het Missiehuis St.-Michaël Steyl*, Ned. Editie (Regensburg, 1993).
42. Kapucijnenkerken zijn, evenals franciscanenkerken, meestal niet zo groot omdat de constituties geheel in de denktrant van Franciscus aangaven dat de broeders zich niet zozeer op hun eigen kerk als wel op 'ambulante' zielzorg moesten richten. Zie hiervoor: *Regel en testament van onzen heiligen vader Franciscus, benevens de constitutiën der Minderbroeders Kapucijnen* (Tilburg, 1884), 6de hoofdstuk (blz. 53-65), nr. 5.
43. Mondelinge mededeling zuster Maria Magdalena van Bussel o.praem., 23 oktober 2002.
44. Stadsarchief Breda, bouwtekeningen, Openbare Werken 1950-1979, archief BWT dossier 9.943.
45. Het Teteringse missiehuis voorzag wél in eigen kamers voor de paters, terwijl de broeders op een zaal sliepen.
46. Provinciaal Archief Nederlandse jezuïeten, Nijmegen, archief Provinciaal Econoom doos nr. 36 bouwtekeningen nr. e, bevat de ongedateerde plattegrond (ca. 1881) van de Oosterhoutse residentie ten behoeve van de bouw van de kerk en de verbouw van het huis.
47. Bij de norbertinessen in Oosterhout is dit – alhoewel niet meer in gebruik – nog herkenbaar. Het luik bestond uit een cilindervormige constructie met schot, waardoor zelfs handcontact was uitgesloten. Van de bouwtekening van het benedictinessenklooster te Liesbosch valt af te leiden dat daar een vergelijkbare oplossing aanwezig was. Tekening Stadsarchief Breda nummer 1903/47, folio III ('rez-de-chaussee').
48. Een voorbeeld is de komst van de benedictinessen naar Oosterhout. Toen zij hun klooster betrokken brachten zij eenmalig een bezoek aan de norbertinessen, waarna de wegen zich scheidden. Zie Van den Oudenrijn (a.w. noot 23), blz. 22.
49. Het is natuurlijk de vraag waarom deze bouwtrant zo algemeen was. Kwam dit voort uit het armoede-ideaal van de veelal franciscaans geïnspireerde opdrachtgevers? Wellicht, maar hieboven werd al betoogd dat men zich van de franciscaanse wortels niet altijd bewust was. Wellicht was het gewoon een vorm van zuinigheid, die het bovendien mogelijk maakte veel gebouwen te stichten. Juist voor de zelfverzekerde, ambitieuze zustercongregaties kan dat hebben meegespeeld.
50. Aan het einde van de negentiende eeuw waren al Duitse benedictijnen in Nederland neergestreken. Zij stelden zich echter minder deze revitalisering minder tot doel. Mondelinge mededeling mevrouw D. Takens, RDMZ.
51. Schriftelijke mededeling zuster Victima de Klijn, 2 september 2002.
52. Algemene literatuur met specifieke aandacht voor de Oosterhoutse situatie in: J. van 't Hof, 'Roze, witte, zwarte en blauwe nonnen. Kloosterenclaves en hun bewoners', *Cuyperbulletin* 7 (2001), nr. 2, blz. 14-22 en J. van 't Hof, 'Tuintje draaien. Over historische kloostertuinen', *Monumenten* 23 (2002), nr. 9, blz. 16-21.
53. A. van Oirschot, *Kasteel De Blauwe Camer. Norbertinessenklooster Sint-Catharinadal* (Zutphen, 1984, 5de druk), 17.
54. Kamphuis, Bureau voor bouwhistorie, *Historisch rapport Waelhijk en Bruheze, Assendelft, Het Liefdegesticht Nieuwstraat 21-29 te Breda* (Gemeente Breda/Delft, 1996), 23-24. Ook bij het Roosendaalse klooster van dezelfde congregatie leidde een tunnel van klooster naar school.
55. Stadsarchief Breda, bouwtekening (afd. II-25), inv.nr. 2072, 1928-1939.
56. Een zeldzame afbeelding van een in de tuin brevierende pater bevindt zich in: G.H. Franssen, *Van Semplevei tot Simpelveld. Geschiedenis van Simpelveld* (Simpelveld, 1970), 164.
57. Bij de kapucijnen werd een rondje door de tuin ('tuintje maken') kennelijk altijd gemaakt met de wijzers van de klok mee. Schriftelijk mededeling broeder Ambrosius o.f.m.cap., 25 september 2002.
58. Van 't Hof (a.w. noot 52, 2001), blz. 18.
59. M. Mähler, *De Sint-Paulusabdij van Oosterhout onder het bestuur van haar eerste abt dom Jean de Puniet 1907-1941* (Tilburg, 1991), 21.
60. Elders in den lande is dat wel het geval, bijvoorbeeld bij de clarissen in Megen die spreken van een 'heiligenlaantje', een laantje met een serie heiligenbeelden.
61. De Beer (a.w. noot 1), blz. 11 maakt melding van de vijver achter het missiehuis in Teteringen die in 1929-1930 werd aangelegd om te kunnen zwemmen en schaatsen.